УДК 347.122

Венедіктов С.В.
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри державно-правових
дисциплін Харківського національного
університету ім. В.Н. Каразіна,

Теоретико-правові засади виникнення трудового правовідношення

Ключові слова: трудове правовідношення, юридичний факт, подія, юридичний акт

В умовах сучасності, коли нормотворчий процес набуває значної динаміки, що, в свою чергу, продиктовано позитивними змінами в політичній та, насамперед, соціальній сферах суспільного життя України, важливе значення мають наукові, теоретичні та практичні дослідження в усіх галузях права, і передовсім у галузі трудового права, яка, на сьогодні, завдячуючи складній історії розвитку, посадах далеко не провідні позиції серед інших.

У результаті упорядкування правових думок і наукових поглядів було запропоновано мінімальний та достатній перелік передумов виникнення трудових правовідносин: 1) правова (юридична) норма, як схема трудових правовідносин; 2) трудова правосуб'єктність як співвідношення право- та дієздатності з одного боку, та належна і необхідна ознака суб'єкта права з іншого; 3) юридичний факт, як часткова передумова трудових правовідносин. При цьому передумови існують не тільки у тісному зв'язку, а ще й нерозривно переплетені одна з одною: норма трудового права встановлює вимоги до обсягу правосуб'єктності та визначає юридичний факт, який сприяє виникненню правовідносин; трудова правосуб'єктність, зіставляючись із нормою, визначає особу в якості суб'єкта правовідносин; юридичний факт (визначений нормою) своєю наявністю спричинює виникнення, зміну або припинення трудових правовідносин між особами, які володіють необхідною правосуб'єктністю.

«Норму права та правоздатність називають абстрактними або загальними передумовами правовідносин, юридичний факт – конкретною або частковою їх передумовою», - визначає видатний російський правознавець Ю.К. Толстой [1, с. 3].

Підсумовуючи викладене, слід зазначити: норма права є схемою правовідносин, але не породжує їх; правосуб'єктність є критерієм, відповідно до якого особа визначається як суб'єкт правовідносин.

Для того, щоб правова норма «почала жити», необхідна подія, дія або стан, що має характер юридичного факту, з якою законодавець, створюючи норму, вбачає причину виникнення, зміну або припинення правовідносин. Треба зауважити, що сам юридичний факт, також нормою не створюється, виникає він у зв'язку з певними діями людей, які можуть і не усвідомлювати, що їх дії або події, що з ними відбулися, були передбачені законодавчою нормою, при цьому правовідносини виникають або відповідно до норми, або всупереч нормі, тобто з її порушенням, але це вже справа правоохоронних органів.

Зараз у вітчизняному трудовому праві не існує загальновизнаної наукової теорії юридичних фактів. Загалом, питання теорії юридичних фактів у трудовому праві здебільшого вивчалися опосередковано при дослідженнях фундаментальних питань у роботах М.Г. Александрова, В.М. Догадова, Л.Я. Гінцбурга, В.В. Єременка, М.П. Карпушина, Ю.П. Орловського, О.Є. Пашерстніка, О.С. Пашкова, П.Д. Пилипенка, О.І. Процевського, Л.О. Сироватської, В.М. Скобелкіна, В.М. Смирнова, А.І. Ставцевої, К.П. Уржинського та інших науковців. Отже, на сучасному етапі теорія юридичних фактів галузі вже має у своєму розпорядженні значний об'єм теоретичних здобутків.

Система юридичних фактів як фактичних обставин, з якими норма права пов'язує настання правових наслідків, була сформована вже у римському праві (наприклад, було визначено основні установлення правовідносин) [2, с. 89-93]. З плином часу вона змінювалася і доповнювалася, забезпечуючи більш досконале і глибоке проникнення у суспільні відносини. Рецепція римського права зумовила сучасне правонаступництво теоретичних традицій. Уперше термін «юридичний факт» застосував Фридрих Карл фон Савіньї у роботі «Система сучасного римського права», де під юридичними фактами

мав на увазі події, що ними зумовлюється початок чи кінець правовідносин. Це було відмічено німецьким правознавцем А. Манігком у 1928 році і з того часу не викликає заперечень [3, с. 116].

Початкове становлення теорія юридичних фактів як окреме правове вчення отримала у Західній Європі, де бурхливий розвиток капіталізму у XIX – на початку XX століть потребував більш виваженої та детальної регламентації майнових відносин (Ф. Бернгефт, Г. Дернбург, Л. Еннекцерус, І. Колер, А. Тон). Були сформовані загальні поняття юридичних фактів та складів, зроблені перші спроби систематизації фактів, створені основні класифікаційні системи, проведено розмежування юридичних фактів та інших фактичних обставин, зв'язаних з ними. Необхідність створення самостійної теорії юридичних фактів була спричинена потребою пов'язати між собою окремі юридичні факти, або ж зрозуміти звязок між ними.

На початку XX століття вченням юридичних фактів зацікавились і російські правознавці, говорячи, що односторонність підходу західних теоретиків, намагалися вийти за його межі, дати юридичним фактам своє тлумачення (Є.В. Васьковський, В.І. Синайський, Г.Ф. Шершеневич). Одним з яскравих прикладів таких прагнень стали праці Л.І. Петражицького. Викладена в них психологічна теорія юридичних фактів не знайшла широкої підтримки, оскільки була наскрізь ідеалістичною та не відповідала потребам буденної реальності.

У радянській юридичній науці найбільш помітні, фундаментальні дослідження проблем теорії юридичних фактів припадають на 50-60-ті роки XX століття. У цей час і пізніше юридичним фактам був присвячений ряд самостійних робіт та окремі розділи у роботах із загальної теорії права та у межах деяких галузей права (цивільного, сімейного, житлового). Серед таких робіт перш за усе слід назвати роботи М.М. Агаркова, С.С. Алексєєва, Н.В. Вороніної, З.Д. Іванової, О.С. Іоффе, В.Б. Ісакова, С.Ф. Кечек'яна, О.А. Красавчикова, А.В. Міцкевича, С.І. Реутова, К.А. Стальгевича, Ю.К. Толстого, Р.О. Халфіної, Л.С. Явича та ін. Коло питань, що було ними розглянуто, надзвичайно широке. Особлива увага зосереджувалася на розробці поняття «юридичного факту», виявленню його природи та змісту, характеру зв'язку юридичного факту правового нас лідку, розгляду передумов динаміки правовідносин фак-

тичних складів, фактичних комплексів, класифікаційним дослідженням, функціям юридичних фактів, розкриттю значення фактів, принципів їх відбору та механізму дії, способів закріплення, тощо. Тоді ж питання теорії юридичних фактів уперше починають розглядатися і у межах трудового права. Перші спеціальні галузеві дослідження з'являються у 70-80-х роках XX століття. Вони присвячені зображенню специфіки юридичних фактів та фактичних складів галузі, аналізу складу юридичного факту трудового права, дослідженню юридичних фактів спираючись на форми реалізації права на працю, розробці системи підстав виникнення та припинення трудових правовідносин, класифікації напрямів їх розвитку, відображенню особливостей правової регламентації фактів - юридичних дій, тощо [4].

З моменту проголошення державної незалежності України у процесі переходу від соціалістичних суспільних та економічних відносин до відносин, що продиктовані ринковою економікою та демократичним шляхом розвитку, становлення теорії юридичних фактів перебуває у сфері постійної уваги науковців галузі. Основним трендом є поглиблена розробка чинних проблем з паралельним відпрацюванням нових напрямків. Нові етапи розвитку суспільства, відмова від принципу загальності праці, заборона примусової праці, значне розширення договірної свободи суб'єктів трудових відносин, уведення нових організаційно-правових форм господарювання стає причиною розширення проблематики цього питання, що особливо помітне в останні роки. Дуже актуальним стає завдання за допомогою системи юридичних фактів забезпечити більш гнучкий, виважений та ефективний вплив права на дійсні суспільні відносини. Тому вивчення способів правового регулювання трудових відносин за допомогою юридичних фактів, створення системи юридичних фактів та розробка прийомів впливу юридичних фактів на суспільні відносини з метою підвищення ефективності такого впливу, вбачаються найближчою перспективою розвитку теорії юридичних фактів галузі трудового права.

Чинний Кодекс законів про працю України [5] не має розділу, який би давав визначення та класифікував юридичні факти в галузі трудового права. Не має подібного розділу і в перспективному законодавстві – проекті Трудового кодексу України, що був зареєстрований 04 грудня 2007 року у Верховній Раді України під № 1108

та прийнятий 20.05.2008 року в першому читанні за основу. Традиційно законодавець йде шляхом простого перерахування фактів, не розкриваючи при цьому їх загальних ознак і не даючи їм визначення.

Положення трудового права щодо юридичних фактів розвивалися під впливом цивілістичних постулатів. У джерел радянського вчення стояли відомі цивілісти М.М. Агарков та О.А. Красавчиков, і навіть на сьогодні воно зазнало лише незначних змін [6, с. 544].

У науковій правовій літературі пропонується декілька основних варіантів визначення «юридичного факту». Відмінності між ними зв'язані, перш за усе з тим, що науковці вкладають різний зміст в одні й ті ж поняття. Наприклад, юридичний факт можна розглядати у вузькому (конкретна фактична обставина, що складається з одного елементу) і широкому значенні (різні фактичні обставини, що мають правове значення, наприклад, елементи фактичного складу, фактичного комплексу). По-різному розуміють і поняття життєвих обставин (обставин реальної дійсності), правових наслідків.

Як правило, юридичними фактами визнають конкретні життєві обставини, з настанням яких норми права пов'язують юридичні наслідки, тобто виникнення, зміну чи припинення правовідносин. У працях різних вчених це визначення може відтворюватись у дещо іншому вигляді. Так, О.С. Іоффе розуміє юридичні факти як підставу виникнення цивільних прав та правовідносин [7, с. 119].

М.П. Карпушин уважає юридичними фактами обставини, за наявності яких люди набувають право чи зобов'язуються на певну поведінку [8, с. 75].

На думку О.В. Баринова, це визначення не повністю відбиває сутність цієї правової категорії, оскільки у ньому відсутня вказівка на динамічну роль фактів у правовідносинах і зафіксоване статичне положення [9, с. 23].

О.І. Процевський стверджує, що юридичні наслідки фактів можуть спричинювати як виникнення, зміну або припинення правовідносин, так і набуття певних прав і обов'язків [10, с. 81].

Такої ж думки дотримується і С.Ф. Кечек'ян, вказуючи, що юридичними фактами є «факти чи події, з наявністю яких норми права пов'язують настання певних юридичних наслідків, тобто виникнення, зміну чи припинення правовідносин, прав та обов'язків тих чи інших осіб» [11, с. 161].

С.Ф. Кечек'ян конкретизує поняття правових наслідків, до настання яких причетні юридичні факти, таким чином: «Не є юридичними фактами такі правомірні дії, які не тягнуть за собою виникнення (зміну чи припинення) правовідносин, хоча б ці дії і зумовлювали інші юридичні наслідки» [11, с. 163].

С.С. Алексєєв називає юридичними фактами «конкретні життєві обставини, з якими юридична норма пов'язує виникнення, зміну чи припинення правових наслідків (правовідносин)» [12, с. 163].

С.І. Реутов ужає, що під правовими наслідками, які виникають на підставі юридичних фактів, розуміють не тільки правовідносини (їх рух), але і правоздатність [13, с. 144].

М.Г. Александров під юридичними фактами розглядає взагалі всі обставини, з якими чинне право пов'язує або виникнення, або зміну, або припинення юридичних відносин [14, с. 219].

Під обставинами розуміють життєві факти певного виду або комплекси таких фактів, а юридичні відносини розуміються як виникнення, зміну або припинення правомочностей та юридичних обов'язків [15, с. 162].

На думку В.М. Синюкова «визначення "юридичного факту'" повинно містити наступні ознаки: по-перше, законність, тобто зв'язок з нормою права; по-друге, обґрунтованість, тобто адекватне відображення реального явища; по-третє, спроможність спричиняти правові наслідки». Виходячи з цього, він формулює таке визначення юридичного факту: «юридичний факт є реальна життєва обставина, виражена у системі спеціальних юридичних ознак, яка є юридичною підставою настання правових наслідків» [16, с. 9].

В.Б. Ісаков називає юридичними фактами «конкретні соціальні обставини (події, дії), що викликають у відповідності до норм права настання правових наслідків (виникнення, зміну чи припинення правових відносин)» [17, с. 7].

Досліджуючи підстави виникнення трудових правовідносин, В.В. Єременко визначає юридичні факти як конкретні обставини реальної дійсності (явища, стани, відносини), які визнаються правовими і з наявністю або відсутністю яких норми права пов'язують можливість виникнення, зміни, припинення правовідносин та інші правові наслідки [18, с. 23].

На думку автора, таке визначення найбільш повно і точно зачіпає весь спектр життєвих обставин, яким право надає юридичного

На думку автора, таке визначення найбільш повно і точно зачіпає весь спектр життєвих обставин, яким право надає юридичного значення. Хоча не зовсім зрозуміло, за яким критерієм виділяються ці обставини і чому наголошується лише на можливості настання правових наслідків.

Що ж до визначення юридичного факту з урахуванням специфіки трудового права, то тут слід виокремити О.С. Пашкова, який указує, що правову основу форм розподілу робочої сили складають юридичні факти, з якими законодавство пов'язує формування, зміну і припинення трудових правовідносин [19, 20].

К.Н. Гусов уважає, що «підстави виникнення, зміни та припинення трудових правовідносин – це конкретні юридичні факти, передбачені трудовим законодавством. Підставами виникнення трудових правовідносин можуть бути лише юридичні факти – правомірні дії, спрямовані на установлення взаємних прав і обов'язків у зв'язку з реалізацією працівником своєї здібності до праці» [21, с. 110].

Перше спеціальне визначення юридичного факту у трудовому праві було сформульовано О.В. Бариновим, який розумів факт як соціально-значущому подію чи діяння (дію чи бездіяльність) учасників суспільно-трудових і зв'язаних з ними відносин, з якими норми трудового права пов'язують виникнення, існування, призупинення, зміну і припинення правовідносин або окремих суб'єктивних прав і обов'язків у межах цих відносин [9, с. 25].

Це визначення було розкритиковано Г.С. Бодерсковою. На її думку, не зрозуміло, чому до визначення уведено класифікацію фактів за ознакою наявності чи відсутності волі. Крім того, з її точки зору, орієнтуючись на концепцію диференційованих трудових правовідносин, О.В. Баринов допускає протиставлення правовідносин та прав і обов'язків, що складають їх зміст. Дотримуючись теорії єдності трудових правовідносин, Г.С. Бодерскова пропонує таке визначення юридико - фактичної передумови у трудовому праві: це конкретна життєва обставина (чи поєднання таких обставин), з якими норми трудового права пов'язують настання юридичних наслідків, тобто виникнення, зміну і припинення конкретних прав та обов'язків суб'єктів трудових та похідних від них правовідносин [22, с. 46].

Обидва наведених визначення мають наукову цінність їхможна брати за основу при подальших дослідженнях.

У дефініції О.В. Баринова закономірно наголошується на соціальній значимості юридичних фактів трудового права, яку автор розуміє у широкому та вузькому (спеціально-галузевому) аспектах (покращення побуту трудящих, їх культурного обслуговування та соціального забезпечення). Уведення до визначення класифікації фактів за вольовою ознакою дає змогу відобразити галузеві особливості відносин, на тлі яких діють учасники. Зображення О.В. Бариновим правових наслідків дії юридичних фактів для правовідносин та окремих прав і обов'язків, на нашу думку, теж теоретично обґрунтовано і не містить протиставлення з наступних міркувань.

Склад юридичного факту як окрема науково-практична категорія нерівнозначний до поняття нормативної моделі факту і наближається до його матеріального змісту, значною мірою враховуючи різні аспекти дійсності там, де це необхідно. Поняття складу юридичного факту вперше було запропоновано М.Г. Александровим як "сукупність ознак, за наявності яких відповідний життєвий факт (комплекс фактів) з точки зору соціалістичної держави, що виражає інтереси трудящих, повинен спричиняти ті чи інші юридичні наслідки» [15, с. 174].

Спроба визначити склад факту як сукупність ознак була розкритикована у юридичній літературі. Так, О.А. Красавчиков стверджував, що оскільки юридичний факт – це явище реальної дійсності, яке відрізняється від інших лише можливістю спричиняти юридичні наслідки, то він не може містити ознак, які є ідеологічним відображення тих чи інших якостей цього явища [23, с. 18].

За С.М. Прилипком та О.М. Ярошенко, «юридичні факти у трудовому праві - це конкретні обставини реальної дійсності, з наявністю або відсутністю яких норми права пов'язують можливість виникнення, зміни та припинення правовідносин у сфері праці» [24, с. 161-163]

На переконання М.В. Лушнікової, А.М. Лушнікова, «в теорії права юридичні факти зазвичай визначаються як обставини, які є підставами для виникнення, зміни та припинення правовідносин. Це визначення можна розповсюдити і на юридичні факти у трудовому праві» [6, с. 539]. Поєднати існування норми права як схеми правовідносин, правосуб'єктності як необхідної умови існування правовідносин і перетворити їх сукупність у правовідносини покликаний юридичний факт. У площині трудових правовідносин В.І. Щербина

зазначив, що «перехід правових можливостей, що містяться в нормах трудового права до правової дійсності, тобто суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що характеризують зміст правовідносин у трудовому праві, відбувається завдяки юридичним фактам» [25, с. 92].

Положення трудового права щодо юридичних фактів розвивалися під впливом цивілістичних постулатів. У джерел радянського вчення стояли відомі цивілісти М.М. Агарков та О.А. Красавчиков, і навіть на сьогодні воно зазнало лише незначних змін [6, с. 544].

П.Д. Пилипенко пише: «Оскільки і норми трудового права, і правосуб'єктність як передумови існування правовідносин – умови стабільного характеру, а їх наявність більшою частиною презюмується, то юридичне значення для виникнення, зміни і припинення трудових правовідносин мають лише юридичні факти» [26, с. 11].

У результаті урахування та узагальнення викладених правових позицій, юридичний факт у галузі трудового права може бути визначений, як визначені правовою нормою діяння, події, стани або їх сукупність (складний юридичний факт) наявність або відсутність яких, у залежності від змісту правової норми, викликає виникнення, зміну або припинення трудових правовідносин між нормативно визначеним колом суб'єктів.

Наступним етапом пізнання різноманітності юридичних фактів може бути розробка класифікації фактів, що мають правове значення, при цьому на перший план виходять конкретні властивості юридичних фактів, визначення яких дає можливість спрогнозувати їх поведінку у загальній системі фактичних обставин.

Убачається цілком прийнятним застосування в трудовому праві традиційного для цивілістичної теорії розподілу юридичних фактів на діяння, події та стани. Події, тобто обставини, настання яких не є в залежності від волі людей, зазвичай є частиною складного фактичного складу, наприклад, відповідно до ст. 33 Кодексу законів про працю України «власник або уповноважений ним орган має право перевести працівника строком до одного місяця на іншу роботу, не зумовлену трудовим договором, без його згоди, якщо вона не заборонена працівникові за станом здоров'я, лише для попередження або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, епізоотій, виробничих аварій, а також інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей» [5], тобто право власника залежить від події, настання якої не має ніяко-

го відношення до його волевиявлення або волевиявлення працівника, а також від стану здоров'я працівника.

На відміну від подій, діяння завжди носять вольовий характер і здійснюються за бажанням людей. Діяння можуть бути виражені як в діяльності – активній поведінці особи, так і в бездіяльності – поведінці пасивній. Наприклад, ст. 133 Кодексу законів про працю України встановлює обмежену матеріальну відповідальність для керівника підприємства у розмірі заподіяної з їх вини шкоди, але не більше свого середнього місячного заробітку, якщо шкоду підприємству завдано, зокрема, «невжиттям необхідних заходів до запобігання простоям» [5].

Станом є юридичний факт, який визначається обставинами, що склалися, при цьому стану могли передувати певні події або діяння, але цей стан може бути їх результатом лише опосередковано. Йдеться про те, що дія деяких норм трудового права зв'язана, наприклад, з досягненням суб'єктом певного віку, або зі станом здоров'я працівника, отже, в цих нормах певний рік або стан здоров'я є юридичними фактами – станами.

Діяння поділяються на правомірні та неправомірні. Правомірні діяння здійснюються для того, щоб викликати передбачені законом юридичні наслідки. Неправомірні діяння суперечать вимогам трудового законодавства і зазвичай виступають елементами складного фактичного складу у випадках припинення трудових правовідносин. Наприклад, п. 3 ст. 41 Кодексу про працю України визначає, що трудовий договір може бути розірваний власником у разі «систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку», тобто за неправомірні діяння працівника, але за умови, що «до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення», що вже є складним юридичним фактом [5].

Правомірні діяння поділяються на юридичні акти, які свідомо направлені на настання юридичних наслідків та юридичні вчинки, які призводять до юридичних наслідків незалежно від намірів особи, що здійснила цей вчинок.

М.В. Лушнікова та А.М. Лушніков мають сумніви відносно поділу правомірних діянь на юридичні акти та юридичні вчинки, оскільки вважають, що неможливо уявити у трудових правовідноси-

нах такі правомірні діяння, які породжують правові наслідки попри їх волі [6, с. 546].

Однак, не слід погоджуватися з такою точкою зору. Так, за приклад юридичного вчинку Г.С. Бодерсковою розглядається укладення шлюбу між особами, служба яких зв'язана з безпосередньою підлеглістю чи підконтрольністю одного з них іншому за умови установлення обмежень щодо спільної служби [22] .

У цьому випадку, укладаючи шлюб, суб'єкти трудового права мають на меті досягнути правових наслідків у сфері сімейного права, однак їх дії спричиняють неможливість подальшого виконання ними колишніх трудових обов'язків, тобто незалежно від їх волі набувають значення юридичних фактів і у сфері трудового права. Наслідки у вигляді звільнення чи переведення на іншу роботу одного з подружжя наступають у результаті наявності власне факту їх дій.

Також, приклад юридичного вчинку у трудовому праві можна згадати про те, що в результаті дії трудового договору, працівник не тільки виконує зумовлену роботу і отримує заробітну плату (це безпосередньо має на меті укладення трудового договору), а й створює необхідний для призначення відповідного виду пенсії страховий стаж, відповідно до Закону України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування» [27].

Юридичні акти М.В. Лушнікова та А.М. Лушніков пропонують поділити на односторонні акти та договори про працю. Односторонні акти розподілено на акти органів державної влади та місцевого самоврядування та акти суб'єктів трудових та зв'язаних з ними правовідносин. Договори про працю містять трудовий договір; інші договори між працівником та роботодавцем (наприклад, договір про повну матеріальну відповідальність); колективні договори та угоди [6, с. 547].

Отже, юридичні факти в трудовому праві можна класифікувати наступним чином. По-перше, це події, діяння та стани. Складні юридичні факти є сукупністю подій, діянь та станів. Діяння є правомірні та неправомірні. Правомірні діяння це юридичні акти та юридичні вчинки. Юридичні акти в свою чергу розділяються на односторонні (акти органів влади та самоврядування та акти суб'єктів трудових правовідносин) та договори про працю (трудовий договір, інші договори між працівником та роботодавцем, колективні договори та угоди.

Література

1. Толстой Ю.К. К теории правоотношения. –Ленинград: Из-во Ленинградского Ун-та. – 1959. – 281 с.

2. Римское право/ Под редакцией Новицкого И.Б. и Перетерского И.С. – М., 1948. – 230 с.

3. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. – Л.: Из-во Ленинград. ун-та, 1949. – 144 с.

4. Солодовник Л.В. Юридичні факти у трудовому праві України: дис. канд. юрид. наук: 12.00.05 / Національний ун-т внутрішніх справ. - Х., 2004.

5. Кодекс законів про працю України // Відомості Верховної Ради УРСР, 1971, додаток до № 50, ст. 375.

6. Лушникова М.В., Лушников А.М. Очерки теории трудового права. – СПб.: Издательство Р.Асланова «Юридический центр Пресс», 2006. – 940 с.

7. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву. – Л.: Из-во Ленинград. ун-та, 1949. – 144 с.

8. Карпушин М.П. Социалистическое трудовое правоотношение. – М.: Госюриздат, 1958. – 173 с.

9. Баринов О.В. Юридические факты в советском трудовом праве: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.05. – Л., 1980. – 189 с.

10. Процевский А.И. Метод правового регулирования трудовых отношений. – М.: Юрид. лит., 1972. – 288 с.

11. Кечекьян С.Ф. Правоотношение в социалистическом обществе. – М.: Из-во Акад наук, 1958. – 187 с.

12. Алексеев С.С. Общая теория права: В 2т. – М., 1982. – Т.2. – 359 с.

13. Реутов С.И. Теория юридических актов по советскому праву // Теоретические вопросы государства и права развитого социализма. – Пермь. – 1980. – С. 144.

14. Александров Н.Г. Трудовое правоотношение. – М.: Юрид. изво минюста СССР, 1948. – 336 с.

15. Александров Н.Г. Законность и правооотношения в советском обществе. – М.: Госюриздат, 1955. – 176 с.

16. Синюков В.Н. Юридические факты в системе общественных отношений: Автореф. дис. канд. юрид. наук: 12.00.01/ Саратов. юрид. ин-т. – Саратов, 1984. – 21 с.

17. Исаков В.Б. Проблемы теории юридических фактов: Автореф. дис. д-ра юрид. наук: 12.00.01./ Свердловск юрид. ин-т. – Свердловск, 1985. – 28 с.

18. Єрьоменко В.В. Підстави виникнення трудових правовідносин: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.05. – Х., 1998. – 195 с.

19. Пашков А.С. Правовые проблемы подготовки и распределения рабочей силы: Дис. докт. юрид. наук: 12.00.05. – Л., 1965. – 420 с.

20. Пашков А.С. Правовые основы научной организации труда. – М.: Юрид. лит., 1967. – 247 с.

21. Гусов К.Н., Толкунова В.Н. Трудовое право России: Учеб. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2003. – 496 с.

22. Бодерскова Г.С. Юридические факты в процессе развития трудового правоотношения: Дис. канд. юрид. наук: 12.00.05. – М., 1983. – 178 с.

23. Красавчиков О.А. Юридические факты в советском гражданском праве. – М.: Госюриздат, 1958. – 183 с.

24. Прилипко С.М., Ярошенко О.М. Трудове право України: Підручник. – Харків: Видавець ФО-П Вапнярчук Н.М., 2008. – 664 с.

25. Щербина В.І. Трудове право України: Підручник / За ред. В.С. Венедіктова. – К.: Істина, 2008. – 384 с.

26. Пилипенко П.Д. Підстави виникнення індивідуальних трудових правовідносин. – К.: Т-во «Знання», КООЮ, 2003.

27. Закон України «Про загальнообов'язкове державне пенсійне страхування», Урядовий кур'єр, 2003, 08, 14.08.2003, №150.